

ADAM LITYŃSKI

Akademia Humanitas w Sosnowcu, Polska

Humanitas University in Sosnowiec, Poland

e-mail: adam.litynski@humanitas.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-0899-9130>

O prawie i sądach rozliczających postępowanie w czasie II wojny światowej

**Adam Dziurok, *Osądzenie przestępstw okresu II wojny światowej
przez Specjalny Sąd Karny w Katowicach w latach 1945–1946,*
Katowice–Warszawa 2024, ss. 439**

Katowicki oddział Instytutu Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu opublikował książkę autorstwa Adama Dziuroka pt. *Osądzenie przestępstw okresu II wojny światowej przez Specjalny Sąd Karny w Katowicach w latach 1945–1946*. Ta obszerna monografia wpisuje się w nurt badań historycznych dotyczących sądownictwa oraz organów i wymiaru sprawiedliwości w Polsce Ludowej. Odnosi się to zwłaszcza do okresu tuż po II wojnie światowej, czasów stalinowskich, czyli lat, gdy w wyniku porozumień jałtańskich zostaliśmy oddani pod panowanie Związku Sowieckiego ze wszystkimi wiążącymi się z tym konsekwencjami dla społeczeństwa i państwa polskiego. Ramy czasowe książki są dość wąskie, gdyż obejmują tylko kilkanaście miesięcy, ale są oczywiste, bo były to miesiące funkcjonowania specjalnych sądów karnych – powołanych na mocy dekretu z 12 września 1944 r. o specjalnych sądach karnych dla spraw zbrodniarzy faszystowsko-hitlerowskich¹. Sądy te zostały zlikwidowane dekretem z 17 października

¹ Dekret z 12 września 1944 r. o specjalnych sądach karnych dla spraw zbrodniarzy faszystowsko-hitlerowskich (Dz.U. Nr 4, poz. 21).

1946 r. o zniesieniu specjalnych sądów karnych², a właściwymi do rozpoznawania spraw należących dotąd do specjalnych sądów karnych stały się sądy okręgowe. Katowicki Specjalny Sąd Karny istniał zaledwie kilkanaście miesięcy, bo Armia Czerwona, a dokładniej siły 1 Frontu Ukraińskiego pod dowództwem marszałka Iwana Koniewa weszły do Katowic 27 stycznia 1945 r. i dopiero kilka tygodni później – jak podaje Autor w ślad za ustaleniami Konrada Graczyka³ – w tym samym budynku (obecnie przy placu Wolności), gdzie jeszcze niedawno działał Sondergericht (niemiecki specjalny sąd karny), zainstalował się polski Specjalny Sąd Karny w Katowicach. Później urzędował tam i do dziś urzęduje polski Sąd Rejonowy (obecnie: Sąd Rejonowy Katowice-Zachód).

W tym samym czasie Krajowa Rada Ministrów (organ Polskiego Państwa Podziemnego) wydała rozporządzenie tymczasowe z 3 maja 1944 r. o sądach karnych specjalnych⁴. Sądy karne specjalne powoływane na jego mocy były kompetentne do orzekania w sprawach o zbrodnie i umyślne występki, nienależące do właściwości sądów wojskowych, a popełnione po 31 sierpnia 1939 r. (art. 6). Właściwość miejscowa była w tym przypadku nieistotna (art. 8). Sąd karny specjalny mógł wymierzyć karę (aż do kary śmierci) niezależnie od przepisów zawartych w ustawach karnych, przy czym wprowadzono tu zasadę *lex retro agit* („Przepis niniejszego artykułu stosuje się również do czynów, popełnionych przed wejściem w życie prawa niniejszego” – art. 9 ust. 4). Sąd karny specjalny miał być utworzony w każdym województwie, a przy każdym sądzie miała istnieć prokuratura; sędziów i prokuratorów powoływał i odwoływał minister sprawiedliwości, przy czym „powołanie nie wymaga zgody powołanego; pełnienie obowiązków jest obowiązkiem obywatelskim” (art. 3 ust. 3). Co ważne, specjalnymi sądami karnymi stawały się z mocy omawianego rozporządzenia tymczasowego Krajowej Rady Ministrów sądy specjalne istniejące przy delegatach okręgowych (art. 17 ust. 1), czyli tzw. sądy cywilne Polskiego Państwa Podziemnego (które wbrew potocznej nazwie wcale nie były sądami cywilnymi, tylko karnymi dla osób cywilnych⁵).

Sądy te miały w toku postępowania zasadniczo stosować przepisy kodeksu postępowania karnego, chociaż z dużymi uproszczeniami wyraźnie mającymi przyspieszyć postępowanie (art. 10–16).

² Dekret z 17 października 1946 r. o zniesieniu specjalnych sądów karnych (Dz.U. Nr 59, poz. 324).

³ K. Graczyk, *Sondergericht Kattowitz. Sąd Specjalny w Katowicach 1939–1945*, Warszawa 2020.

⁴ Rozporządzenie tymczasowe z 3 maja 1944 r. o sądach karnych specjalnych (Dz.U. RP, cz. III, Nr 1, poz. 6). Powołując akty prawne z lat 1939–1945, korzystam z wydania: A.K. Kunert (red.), *Rzeczpospolita Polska czasu wojny. Dziennik Ustaw i Monitor Polski 1939–1945*, słowo wstępne R. Kaczorowski, L. Wałęsa, przedmowa A. Strzembosz, Warszawa 1995.

⁵ Szerzej: S. Korboński, *W imieniu Rzeczypospolitej...*, Warszawa 2009, s. 141, passim; L. Gondek, *W imieniu Rzeczypospolitej. Wymiar sprawiedliwości w Polsce w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2011, s. 69 i n.

Tym samym Krajowa Rada Ministrów, reprezentująca Rząd Polski na Uchodźstwie, była szybsza w regulacji prawnej tworzącej specjalne sądy karne.

Natomiast władza komunistyczna wspomnianym dekretem z 12 września 1944 r. o specjalnych sądach karnych dla spraw zbrodniarzy faszystowsko-hitlerowskich zapowiedziała powołanie w poszczególnych okręgach sądów apelacyjnych po jednym specjalnym sądzie karnym. W miarę przesuwania się frontu na zachód tworzone nowe specjalne sądy karne, a mianowicie w Warszawie (z tymczasową siedzibą w Łodzi, z uwagi na zniszczenie stolicy), w Gdańsku, Katowicach, Krakowie, Lublinie, Poznaniu, Rzeszowie, Toruniu i we Wrocławiu; łącznie powstało dziewięć takich sądów i funkcjonujących przy nich prokuratur.

Recenzowaną monografię zdecydowanie uważam za dzieło bardzo dobrze wykonane, ale w naukach humanistyczno-społecznych nigdy nie jest tak dobrze, by nie mogło być lepiej. Brakuje mi w strukturze tej rozprawy wyraźnego rozdziału (podrozdziału) na temat kompetencji specjalnych sądów karnych. Wiele jest o strukturze i kadrach katowickiego Specjalnego Sądu Karnego, a także Prokuratury Specjalnego Sądu Karnego, zaś o kompetencjach niewiele, chociaż sprawa ta pojawia się w książce wielokrotnie, ale opisywana jest tak, jak gdyby było to coś znanego; a przecież nie każdy czytelnik wie, że zadaniem tych sądów było orzekanie w sprawach z tzw. sierpniówki.

Uzupełniając, warto podać, że dekret z 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego⁶ był pierwszym aktem prawa karnego komunistycznej władzy. Natomiast wcześniej, bo 30 marca 1943 r. Prezydent RP na Uchodźstwie wydał dekret o odpowiedzialności karnej za zbrodnie wojenne⁷; był to pierwszy na świecie akt legislacyjny w przedmiocie zbrodni wojennych⁸. Niewielki objętością dekret z 31 sierpnia 1944 r. zawierał wiele ważkich stanów faktycznych, od najcięższych zbrodni wojennych poczynając. Pierwotzór „sierpniówki” został wprowadzony w życie 30 maja 1944 r.⁹ i znalazł zastosowanie w Polskich Siłach Zbrojnych w ZSRR, przy czym tekst wojskowy był dokładnym

⁶ Dekret z 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego (Dz.U. Nr 4, poz. 16; t.j. Dz.U. z 1946 r. Nr 69, poz. 377). Dekret był pięciokrotnie nowelizowany: 16 lutego 1945 r. (Dz.U. Nr 7, poz. 29); 10 grudnia 1946 r. (Dz.U. Nr 69, poz. 376); 22 października 1947 r. (Dz.U. Nr 65, poz. 390); 3 kwietnia 1948 r. (Dz.U. Nr 18, poz. 124); 27 kwietnia 1949 r. (Dz.U. Nr 32, poz. 238).

⁷ Dekret z 30 marca 1943 r. o odpowiedzialności karnej za zbrodnie wojenne (Dz.U. RP Londyn, cz. I, nr 3, poz. 6).

⁸ A. Lityński, *Historia prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2013, s. 115.

⁹ A. Wesołowski, *Sądownictwo polskich formacji wojskowych na froncie wschodnim (1943–1945)* Toruń 2003; A. Lityński, *Ze studiów nad początkami wojskowego prawa karnego PRL*, „Problemy Prawa Karnego” 1995, t. 21, s. 25–26.

tłumaczeniem aktu radzieckiego z 1943 r. Warto przypomnieć, że przepisy karne o analogicznej w istocie treści zostały wprowadzone do kodeksu karnego Wojska Polskiego z 23 września 1944 r. Znamienne, że były to przepisy karne, w których podmiot przestępstwa miał charakter ogólny – przestępstwo to, aczkolwiek umieszczone w kodeksie wojskowym, mógł popełnić każdy, nie tylko żołnierz¹⁰. Jest to efekt prac kodyfikacyjnych prowadzonych bez stosownej koordynacji między legislatorami wojskowymi i cywilnymi, co w warunkach 1944 r. można zrozumieć.

„Sierpniówka” – zgodnie z orzecznictwem Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze – przewidywała, że zbrodnią był sam udział „w organizacji przestępczej, powołanej lub uznanej przez władze państwa niemieckiego lub z nim sprzymierzonego” (NSDAP, SS, gestapo i inne). Za udział w dokonywaniu zabójstw oraz denuncjacji dekret przewidywał jako sankcję bezwzględnie określoną karę śmierci (art. 1), a także przepadek całego mienia. Represyjność „sierpniówki” zwraca uwagę i została przez Autora dostrzeżona i omówiona. Jak wskazuje Adam Dziurok, sędziowie katowickiego Specjalnego Sądu Karnego byli umiarkowanie represyjni, przestrzegali zasady domniemania niewinności i rozstrzygania wątpliwości na korzyść oskarżonego. Autor recenzowanej książki wskazuje, że aż 38% stanowiły wyroki uniewinniające, co wiąże ze złą pracą organów ścigania – prokuratury oraz funkcjonariuszy urzędów bezpieczeństwa publicznego (s. 391).

Jak wiadomo, posłuszni komunistycznej władzy sędziowie dopuszczali się *crimenis laesae iustitiae*¹¹, skazując z przepisów „sierpniówki” żołnierzy Armii Krajowej oraz działaczy Polskiego Państwa Podziemnego. Katowicki Specjalny Sąd Karny szczęśliwie nie rozpatrywał ani jednego takiego przypadku. Autor omawianej monografii sądzi, że „wynika to z pewnością z faktu, iż taki proceder stosowano na szerszą skalę

¹⁰ Art. 185. § 1: Kto dobrowolnie bierze lub brał podczas wojny udział w znęcaniu się nad ludnością cywilną lub jeńcami wojennymi albo w zabójstwach, dokonywanych nad nimi, podlega karze śmierci. § 2: Kto dobrowolnie współdziała lub współdziałał podczas wojny z wrogią władzą w ściganiu i ujmowaniu osób przez tę władzę prześladowanych nie za przestępstwa pospolite albo kto osoby te ujmował w celu oddania ich w ręce wrogich władz, podlega karze śmierci. § 3: Kto wymusza lub wymuszał podczas wojny od powyższych osób, przez wrogie władze prześladowanych, świadczenia jakiegokolwiek rodzaju pod groźbą ujęcia ich i oddania w ręce wrogich władz, podlega karze więzienia. § 4: Sąd orzeka, w przypadkach przewidzianych w § 3, przepadek majątku skazanego, jego małżonka i dzieci z wyjątkiem mienia tych ostatnich, pochodzącego z własnego dorobku, darowizny lub spadkobrania, o ile darczyńca lub spadkodawca nie podlega karze za przestępstwo przewidziane w § 3.

¹¹ *Crimen laesae iustitiae* – zbrodnia obrazy sprawiedliwości – termin zaproponowany przez Witolda Kuleszę określający przestępstwo popełnione przez nadużywających swej władzy i wypaczających prawo sędziów i prokuratorów, obrażających w ten sposób sprawiedliwość, do służenia której zostali powołani. Kulesza utożsamia *crimen laesae iustitiae* z pojęciem zbrodni sądowej. Zob. W. Kulesza, *Crimen laesae iustitiae. Odpowiedzialność karna sędziów i prokuratorów za zbrodnie sądowe według prawa norymberskiego, niemieckiego, austriackiego i polskiego*, Łódź 2013.

od 1948 r., czyli w okresie późniejszym, już po likwidacji” Katowickiego Specjalnego Sądu Karnego (s. 390). Osobiście sędzę, że to przypuszczenie ma kruchą podstawę.

Przepisy „sierpniówki” stosowało się do czynów popełnionych od 1 września 1939 r. do 9 maja 1945 r., a więc przyjęto tutaj zasadę *lex retro agit*. Kiedy kończyła się II wojna światowa, zasada *lex retro non agit* miała za sobą karierę niemal dwuwiekową, jeśli liczyć symbolicznie od daty pierwszego wydania (1764) wiekopomnej książeczki *O przestępstwach i karach* markiza z Mediolanu. Ta i inne jeszcze zasady niebezpiepodstawnie uważane były za fundament praworządności w prawie karnym, podstawę przewidywalności poczynań władzy państwowej w zakresie prawa karnego, fundament bezpieczeństwa prawnego człowieka, co mu się z natury należy. Przeto Deklaracja praw człowieka i obywatela ogłaszała je (art. 4 i 8) za „naturalne, niepozbywalne i święte prawa człowieka”, których zabezpieczenie i przestrzeganie miało być niezbędne dla „szczęścia ogólnego”. Pojawily się wówczas koncepcje nadania nieretroaktywności charakteru ogólnego. W projekcie deklaracji praw człowieka Lafayette’a z 1789 r. tak to właśnie było ujęte. Jeszcze wyraźniej i dobitniej myśl niedziałania ustawy wstecz wyraził na posiedzeniu konstytuanty Honoré Mirabeau w 1790 r.¹² Zakaz stanowienia praw *ex post facto* znalazł się w amerykańskiej konstytucji, sformułowany tam dwukrotnie: w odniesieniu do praw federalnych oraz do praw stanowych¹³. Po 1944/45 r. nowy okupant (ZSRR) miał w swoim prawie (kodeksie) karnym od początku istnienia władzy komunistycznej ustanowioną zasadę analogii w prawie karnym, a to oznaczało nieuznawanie żadnej z zasad wykutych jeszcze w Oświeceniu. Zasada *lex retro non agit* pojawiła się w ustawodawstwie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich dopiero w toku postalinowskiego demontażu prawa, w latach 1958–1960¹⁴.

Retroaktywna regulacja zawarta w „sierpniówce” uważana była za szczególną, wyjątkową. Trzeba się zgodzić z Andrzejem Paskiem, gdy ten, wskazując na dekret z 30 października 1944 r. o ochronie Państwa oraz dekret z 22 stycznia 1946 r. o odpowiedzialności za klęskę wrześniową i faszyzację życia państwowego¹⁵, wywodzi, że „nastąpiło przecież upowszechnienie tej zasady [*lex retro agit* – A.L.] w innych przepisach prawnych, nie tylko związanych z rozliczeniem wojny i okupacji. W piśmiennictwie nie doszukiwano się przy tym żadnych nowych okoliczności uzasadniających takie decyzje ustawodawcy. Zaprezentowane wcześniej poglądy

¹² W. Wołodkiewicz, *Lex retro non agit* [w:] W. Wołodkiewicz, J. Krzynówek (red.), *Łacińskie paremie w europejskiej kulturze prawnej i orzecznictwie sądów polskich*, Warszawa 2001, s. 163.

¹³ Art. 1, dział 9.3 oraz dział 10.1.

¹⁴ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991 czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*. Krótki kurs, Warszawa 2017, s. 167, 169, 188.

¹⁵ Dekret z 30 października 1944 r. o ochronie Państwa (Dz.U. Nr 10, poz. 50); dekret z 22 stycznia 1946 r. o odpowiedzialności za klęskę wrześniową i faszyzację życia państwowego (Dz.U. Nr 5, poz. 46).

nabrały zatem charakteru uniwersalnego, ułatwiając ustawodawcy podejmowanie kolejnych, podobnych inicjatyw legislacyjnych”¹⁶.

Za szczególnie ciekawe fragmenty omawianej książki uważam te, które dotyczą ówczesnej praktyki postępowania donosicieli, urzędów bezpieczeństwa, prokuratury i samego Sądu Specjalnego w Katowicach. Autor pisze m.in.: „choć część zawiadomień o popełnieniu przestępstwa była fałszywa, to funkcjonariusze UB przyjmowali je bezkrytycznie. O skali bezpodstawnych oskarżeń najlepiej świadczy liczba umorzonych przez prokuraturę SSKKt postępowań oraz wyroków uniewinniających, wydanych z uwagi na słabość materiału dowodowego” (s. 94).

Kończąc ocenę monografii Adama Dziuroka, muszę stwierdzić, że wśród wielu dobrych monografii dotyczących sądów polskich w okresie sowietyzacji życia omawiana tu książka należy do najlepszych.

BIBLIOGRAFIA

Akty prawne

- Dekret z 30 marca 1943 r. o odpowiedzialności karnej za zbrodnie wojenne (Dz.U. RP Londyn, cz. I, nr 3, poz. 6).
- Dekret z 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego (Dz.U. Nr 4, poz. 16; t.j. Dz.U. z 1946 r. Nr 69, poz. 377).
- Dekret z 12 września 1944 r. o specjalnych sądach karnych dla spraw zbrodniarzy faszystowsko-hitlerowskich (Dz.U. Nr 4, poz. 21).
- Dekret z 30 października 1944 r. o ochronie Państwa (Dz.U. Nr 10, poz. 50).
- Dekret z 22 stycznia 1946 r. o odpowiedzialności za klęskę wrześniową i faszyzację życia państwowego (Dz.U. Nr 5, poz. 46).
- Dekret z 17 października 1946 r. o zniesieniu specjalnych sądów karnych (Dz.U. Nr 59, poz. 324).
- Rozporządzenie tymczasowe z 3 maja 1944 r. o sądach karnych specjalnych (Dz.U. RP, cz. III, Nr 1, poz. 6).

Opracowania

- Gondek L., *W imieniu Rzeczypospolitej. Wymiar sprawiedliwości w Polsce w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2011.
- Graczyk K., *Sondergericht Kattowitz. Sąd Specjalny w Katowicach 1939–1945*, Warszawa 2020.
- Korboński S., *W imieniu Rzeczypospolitej...*, Warszawa 2009.
- Kulesza W., *Crimen laesae iustitiae. Odpowiedzialność karna sędziów i prokuratorów za zbrodnie sądowe według prawa norymberskiego, niemieckiego, austriackiego i polskiego*, Łódź 2013.

¹⁶ A. Pasek, *Przestępstwa okupacyjne w polskim prawie karnym z lat 1944–1956*, Wrocław 2002, s. 49.

- Kunert A.K. (red.), *Rzeczpospolita Polska czasu wojny. Dziennik Ustaw i Monitor Polski 1939–1945*, słowo wstępne R. Kaczorowski, L. Wałęsa, przedmowa A. Strzembosz, Warszawa 1995.
- Lityński A., *Historia prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2013.
- Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991 czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 2017.
- Lityński A., *Ze studiów nad początkami wojskowego prawa karnego PRL*, „Problemy Prawa Karnego” 1995, t. 21, s. 9–35.
- Pasek A., *Przestępstwa okupacyjne w polskim prawie karnym z lat 1944–1956*, Wrocław 2002.
- Wesołowski A., *Sądownictwo polskich formacji wojskowych na froncie wschodnim (1943–1945)*, Toruń 2003.
- Wołodkiewicz W., *Lex retro non agit* [w:] W. Wołodkiewicz, J. Krzynówek (red.), *Łacińskie paremie w europejskiej kulturze prawnej i orzecznictwie sądów polskich*, Warszawa 2001.

ON THE LAW AND THE COURTS ACCOUNTING FOR CONDUCT DURING WORLD WAR II

ADAM DZIUROK, *OSĄDZENIE PRZESTĘPSTW OKRESU II WOJNY ŚWIATOWEJ
PRZEZ SPECJALNY SĄD KARNY W KATOWICACH W LATACH 1945–1946*,
KATOWICE–WARSZAWA 2024, PP. 439

Abstract

Adam Dziurok's monograph, *Osądzenie przestępstw okresu II wojny światowej przez Specjalny Sąd Karny w Katowicach w latach 1945–1946* [Judging Crimes of the Second World War by the Special Criminal Court in Katowice in 1945–1946], explores the judicial proceedings of the Katowice Special Criminal Court, established to prosecute Nazi war criminals under the decree of September 12, 1944. The court operated briefly from January 1945 until October 1946. The book examines the legal framework, structure, and personnel of the court, highlighting the challenges faced during this period. It discusses retroactive justice and the principle *lex retro agit* in post-war Poland, assessing the court's effectiveness and fairness, noting many acquittals due to inadequate evidence. This work enhances the understanding of the Polish judicial system's role in addressing wartime atrocities and Soviet influence on Polish law.

Keywords: Special Criminal Court, Katowice, World War II, retroactive justice, Nazi war crimes